

## КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ПРАВА ЯК ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ (ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ)

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

**Анотація.** *Актуальність проблеми осмислення засад права у нашому суспільстві полягає у величезному впливі російської історичної та юридичної думки, включаючи її радянський варіант. В історичному аспекті головна проблема полягає в перекрученні текстів та значення подій. В юридичному аспекті головна проблема виглядає як абсолютизація позитивістського підходу, коли право і закон отождосяються. Для надання поняттю права його історичного значення, що склалося в Європейській гуманістичній культурі, потребує дослідження, по-перше, історичний шлях його осмислення, по-друге, можливі засади в українській культурі. Для означення деяких висновків такого дослідження пропонується використання поняття «культурологічні виміри».*

**Ключові слова:** культура; юридичний позитивізм;; справедливість; персоналізація; історія України.

**Abstract.** *The relevance of the problem of understanding the principles of law in our society lies in the enormous influence of Russian historical and legal thought, including its Soviet version. In the historical aspect, the main problem lies in the distortion of texts and the meaning of events. In the legal aspect, the main problem appears to be the absolutization of the positivist approach, when right and law are identified. To give the concept of right its historical meaning, which has developed in European humanistic culture, it is necessary to study, firstly, the historical path of its understanding, and secondly, possible foundations in Ukrainian culture. To define some of the conclusions of such a study, the concept of "culturological dimensions" is proposed.*

**Keywords:** culture; legal positivism;; justice; personalization; history of Ukraine.

### Вступ

Культурологічний підхід до права відкриває нові горизонти для осмислення правових явищ, насамперед у їхньому історико-ціннісному контексті. Тоді право постає не лише як сукупність норм, але і як феномен культури, що вбирає в себе світоглядні орієнтири суспільства. Іншими словами, до суто логічних характеристик механістично-технічного характеру («юридична техніка»), додаються такі, що часто є засадничими, оскільки спираються не тільки на досвід (емпірику), а й на певні ідеали, сформовані в суспільстві. Звідси ціннісні контексти таких норм набувають особливого значення, оскільки спираються на культурні досягнення людства.

### Культурологічний методологічний підхід як подолання позитивізму радянського зразка

У вітчизняній гуманітарній науці набуває ваги культурологічний підхід як сукупність методів дослідження, де визначальною категорією є саме «культура». Це дозволяє, на думку сучасної української дослідниці методології культурології як окремої галузі науки Ю. С. Сабадаш, такий підхід «можна назвати або взаємодією гуманітарних наук, або їхнім «розчиненням» на користь культурології», а це, зокрема, виправдовує й поняття «культурологічні виміри» [1, с. 36]. Коли говорять про гуманітарні науки, то йдеться насамперед про філософію, історію, філологію, естетику, мистецтвознавство, а ще слід додати й релігієзнавство та деякі інші науки на перетині філософії та історії. Сфера гуманітарного знання є широкою, і в сучасному розумінні поєднує насамперед поняття «культура» та «людина». Тому ці поняття мають бути визначені одне через інше, зважаючи і на формальні вимоги до визначень, і на факт величезної кількості самих визначень. Окремо слід відзначити вплив, що мають на гуманітарні науки радянські підходи та радянська спадщина в цілому. Не зважаючи на певні досягнення в процесах відмови від цих проявів або їх виправлення в сучасній українській науковій думці, такі радянського типу підходи ще залишаються. Наприклад, це стосується періодизації історії (первісне, рабовласницьке, феодальне суспільство тощо) і

значної частини термінології, що спирається на економічний детермінізм марксистського зразка. Це стосується також актуальних питань тлумачення національного, коли його історичні аспекти подаються не в культурному контексті (як стала традиція європейської історичної науки), а в політичному або державно-політичному (як традиція, що переважає в азійських підходах). Звернення до історичних фактів і їх тлумачення в перекрученому вигляді стають результатами таких підходів.

Особливо актуальним культурологічний підхід є для переосмислення вітчизняної правової традиції, сформованої під впливом тоталітарних доктрин, де роль держави в усіх сферах життя суспільства було абсолютизовано. Радянська юридична думка, попри марксистсько-ленінську риторику, насправді спиралася на ідеї жорсткого юридичного позитивізму. У Радянському Союзі панувала концепція, за якою право ототожнювалося із законом, зводилося до актів державної волі. Це було відбито в усіх підручниках і довідкових виданнях, причому не тільки юридичних, а й історичних, філософських та ін.. Радянська юридична школа виявилася значною мірою спадкоємницею російської імперської правової думки, для якої була притаманна етатистська редукція права до «волі монарха в законі». У радянські часи ця парадигма збереглася під ідеологічним камуфляжем, де використовувалася й гуманістична риторика, але з перекрученим змістом, де підкреслювалося значення лише однієї точки зору – державної. Про це слушно зауважував сучасний український правознавець М. І. Козюбра, коли писав, що в масовій правосвідомості, успадкованій від СРСР, досі «продовжують домінувати уявлення про право виключно як про знаряддя політики, інструмент примусу, зведену в закон волю ... керівної частини суспільства. Така установка є прямим відгомном доктрини “закону як наказу”, що панувала і в імперській, і в радянській дійсності» [2, с. 28].

За роки незалежності поступово відбувався рух юридичної думки від такого жорсткого позитивізму до визнання практичної значущості природно-правових учень. На їх основі сформувався той гуманістичний напрям, що більше орієнтується, а також спирається на європейську традицію права. Замість ідеологізованих догм радянського юридичного позитивізму все більшої ваги набуває європейське правознавство, яке в своїй історії спиралася на культурні засади, що робить ознайомлення з вимірами цього процесу просто необхідними. Треба також указати на відмінність поняття «аспект» від поняття «вимір»: у другому понятті підкреслюється процесуальність як історичний розвиток на відміну від констатації наявної (або уявної) фактичності у першому.

### **Тлумачення поняття «культура»: історія та сучасне методологічне значення**

Серед багатьох визначень культури, що налічує на сьогодні декілька сотень, найбільш поширеним є таке, що подають й тлумачні словники української мови, це «сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством протягом його історії; історично набутий набір правил всередині соціуму для його збереження та гармонізації» [3]. У цьому визначенні, крім підкреслення значущості історії, маємо й інший акцент – правила всередині соціуму. Це також є аргументом на користь постановки проблеми, яку запропоновано в цьому тексті. Правила – це все, що регламентує життя людей, і це не тільки закони, що юридично оформлені. Також важливо те, що йдеться про «збереження» та «гармонізацію» життя соціуму, а це витікає вже з етимології поняття культури, яке спирається на принцип «покращання». Етимологія – це про походження слів (понять), але також і про певну історію, тобто історію тих понять, які використовувалися раніше і використовуються сьогодні. Якщо звернутися до історичних джерел, в яких задокументовано перші приклади використання слів, що лежать в основі поняття культури, то слід констатувати наступне. У підручниках та навчальних посібниках з культурології (наприклад, у навчальному посібнику за редакцією Т. Б. Гриценка [4, с. 9] є посилання на стародавньоримського мислителя Катона, говорить про «покращання» землі шляхом її «обробки». Важливим є те, що Катон говорить також про обов'язковість особливого душевного настрою селянина, який обробляє землю, тобто, про чинник не тільки фізично-матеріальний, а й духовно-ідеальний. Коли таке розуміння культури перенесуть на людину, як також її покращання, то єдність таких чинників залишається. Це стосується не тільки землі та людини окремої, а й соціуму, аклюючи й «правила» у наведеному прикладі визначення.

Поняття культури досліджується в багатьох сферах знань, включаючи й природничі науки (наприклад, крім аграрних, можна назвати й біологічні), але в гуманітарних науках головними орієнтирами в розумінні його змісту є насамперед такі (особливо якщо йдеться про правила, закони та норми в цілому).

Перше. Це культура як правила, що сформовані в певному соціумі та вони є специфічними для цього соціуму (специфічно-культурні).

Друге. Це культура як правила, що враховують антропологічні якості людини, що об'єднують людей як представників різних соціумів як культур (загально-культурні).

Третє. Це культура як правила, що стають результатом свідомого компромісу в їх прийнятті представниками одних культур від представників культур інших (привнесено-культурні).

Причини для взаємодії та поєднання специфічних, загальних і привнесених культурних правил (норм) можуть бути різні, від економічних до світоглядно-ментальних. Важливим чинником розуміння правил і норм, що є виробленими в інших соціумах (культурах) є ознайомлення з історією їх виникнення та соціальної ефективності. Тут ще є одна відмінність між правом і законом як таким, що втілює сталі людські відносини та відносини історично обмежені. У цьому відношенні найбільш важливими є правила та норми загально-культурні, навіть якщо вони спираються на якісь особливі (специфічні) культурні основи. Насамперед це стосується основ релігійних, зважаючи на відоме розмаїття релігійних вірувань. Важливим є також відома єдність понять «культура» і «культ».

Головним у цьому питанні виглядає не те, що релігійні вірування є різними, а те, що звернення до них і є основою формування поведінки людей на основі таких правил і норм. Вивчення історичних джерел, наприклад, законодавства різних часів, і обґрунтування засад права в творах найвідоміших мислителів людства показують правомірність такого висновку. Ще більш красномовним доказом є звичаєве право та його вплив на формування правових систем різних народів: всюди є звернення до Бога (богів) як виправдання справедливості таких норм. Найбільш відомим прикладом такого неписаного правила (або норми) є Закон Таліона, відомий всім народам, і вплив якого навіть на сьогодні є через помсту тощо (якощ говорити про звичай на буденному рівні). Найбільш відомим прикладом писаного права (уже у вигляді законів) є «Закони Хаммурапі», а також різні приклади законодавства європейської античності та середньовіччя.

Європейське законодавство складалося під великим впливом давньогрецької філософської та давньоримської юридичної думки, яка сформувала гуманістичні засади принципів взаємовідносин людей. Головним було те, що розуміння права як справедливості набуло принципових змін у загальному культурному розвитку європейської культури. Розуміння права як переваги сильного над слабким було змінено на розумінні права як розумного вирішення різних питань на основі домовленості. Посилання на авторитет Бога був обов'язковим, але античні засади раціонального мислення були надзвичайно впливовими. Це вимагає прочитання текстів історичних і юридичних документів без тиску марксистського економічного детермінізму радянського зразка, особливо в коментарях і навчальній літературі тих і наступних часів.

Тоді ознайомлення безпосередньо з текстами, наприклад, Августина Блаженного та Томи Аквінського надає можливість розуміння культурних підстав тих правил і норм, що було сформовано під їх впливом. Насамперед це стосується питань прав людини, що поступово формувалася як європейське культурне досягнення, але набуло загального значення. З цієї точки зору твори тих мислителів, на основі яких і було сформульовано права людини, а також засадничі принципи правової держави, отримують нові пояснення. Наприклад, і в Г. Гроція, і в Т. Гобса, і в Дж. Лока, і в І. Канта ми побачимо не тільки розвиток раціонального мислення, а й постійне та обов'язкове звернення до духовно-релігійних основ їх пошуків. Висвітлення цих основ продовжують нівелювати в теорії і практиці навіть у нашій країні, хоча навіть у Преамбулі Конституції України ми бачимо суттєвий прогрес, а саме: звернення до Бога як визнання відповідальності перед ним [5].

Іншим боком проблеми є нагальне питання долучення України до європейської спільноти, де все, що стосується правової системи, стоїть на першому місці. Тут знову нарівні з юридичним боком всього процесу в цілому істотним стає й бік історичний. Це стосується насамперед правової культури та її особливостей, що мають історичні коріння. Історія України за часів власної державності (Русь, Королівство Галицьке, Гетьманщина, часи Української революції 1917-1921 років тощо) і за часів існування українських земель у складі інших держав (насамперед Речі Посполитої, Московського царства та Російської імперії, Австрійської та Австро-Угорської імперій тощо, включаючи й імперію радянську). На цьому тлі особливого значення набуває звернення до автентичних джерел української правової культури – Магдебурзького права та

Литовських статутів. Магдебурзьке право, запроваджене в українських містах із доби середньовіччя, прищепило традиції міського самоврядування та громадянського права на засадах європейської правничої культури [6]. Литовські статuti XVI ст. були одним зі зразків найпрогресивніших кодексів свого часу протягом кількох століть, і вони залишалися базовим зводом законів на українських землях [7]. Магдебурзьке право та Литовські статuti явили собою органічні для України правові системи європейського гатунку – з власними судами, громадами, системою прав і обов’язків. Вони плекали персоналізоване праворозуміння, в центрі якого – конкретна людина та її статус (міщанина, шляхтича, громадянина міста), на протигагу безликої масі «підданих» у імперсько-самодержавній моделі.

Сучасна наука прагне реконструювати втрачене гуманістичне, європейське розуміння права, спираючись саме на культурологічні виміри правових явищ. Йдеться про повернення до людиноцентричних засад права, які історично були притаманні європейській правничій традиції та культурі в цілому і частково втілювалися в доросійський період на українських землях. Доктрина природного права, реабілітована після досвіду тоталітарних режимів XX ст., нагадує нам про першорядну роль морально-духовних цінностей у праві. Згідно з нею першоджерелом права є не держава, а людина з її невідчужуваними правами та іншими цінностями культури; ця доктрина вимагає чіткого розрізнення понять «право» і «закон». Таке переосмислення права та його засад потребує прискіпливого вивчення історії, включаючи й історію правознавчої та в цілому гуманітарної думки, як світової, насамперед європейської, так і української. Для руху в такому напрямку питання персоналізації, насамперед як особистої відповідальності, має бути в центрі уваги не тільки в юридично-каральному сенсі, а й в сенсі гуманітарно-ціннісному, тобто, як питання культури.

## Висновки

Дослідження культурологічних вимірів права дозволяють подолати обмеженість позитивістського розуміння права та розкрити його глибинні зв’язки з культурними традиціями народу.

Для української правової та в цілому гуманітарної науки це означає також необхідність переосмислення правової спадщини та відновлення зв’язку з європейською гуманістичною традицією.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Сучасна культурологія: постмодернізм у логіці розвитку української гуманістики : кол. монографія / за заг. ред. Ю. С. Сабадаш. : кол. монографія. – Київ : Вид-во Ліра-К, 2021. – 432 с. <http://repository.mu.edu.ua/jspui/handle/123456789/4611>
2. Козюбра М. І. Право як явище культури // Право та культура: теорія і практика: матер. міжнар. наук.-практ. конф., [Київ], 15–16 трав. 1997 р., / М-во освіти України, Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – Київ: МП Леся, 1997. С. 28–30. [science.lpnu.ua/science.lpnu.ua](http://science.lpnu.ua/science.lpnu.ua)
3. Словотвір: перекладаємо слово «культура». – Режим доступу: <https://slovotvir.org.ua/words/kultura> (дата звернення: 01.06.2025). – Назва з екрана.
4. Культурологія: навч. посібник / за ред. Т. Б. Гриценко. К.: Центр учбової літератури, 2007. 392 с. <https://studfile.net/preview/3540675/page:2/>
5. Конституція України. Документ 254к/96-ВР, чинний, поточна редакція – Редакція від 01.01.2020, підстава – 27-IX [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 01.06.2025). – Назва з екрана.
6. Magdeburg law. Internet Encyclopedia of Ukraine. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [encyclopediaofukraine.com](http://encyclopediaofukraine.com) (дата звернення 01.06.2025). – Назва з екрана.
7. Lithuanian Statute. Internet Encyclopedia of Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [encyclopediaofukraine.comencyclopediaofukraine.com](http://encyclopediaofukraine.comencyclopediaofukraine.com) (дата звернення 01.06.2025). – Назва з екрана.

**Литвинов Володимир Олександрович** – аспірант кафедри господарсько-правових та суспільно-політичних дисциплін юридичного факультету, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Київ, e- mail: [vvliittwork@gmail.com](mailto:vvliittwork@gmail.com)

Науковий керівник: **Смоліна Ольга Олегівна** – докторка культурології, професорка, професор кафедри господарсько-правових та суспільно-політичних дисциплін юридичного факультету, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Київ.

***Lytvynov Volodymyr O.*** – Doctoral Candidate of the Department of Economic, Legal and Socio-Political Disciplines, Faculty of Law, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Kyiv, e-mail: [vyliittwork@gmail.com](mailto:vyliittwork@gmail.com)

Scientific adviser: ***Svolina Olha O.*** – Dr. of Cultural Studies, Professor of the Department of Economic, Legal and Socio-Political Disciplines, Faculty of Law, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Kyiv.